

Олександр Гуржій

доктор історичних наук,
Інститут історії України НАНУ
(Київ, Україна)

Політика Катерини II щодо Слобідської України у 1762–1767 рр.

У студії йдеться про імперську антиукраїнську політику Катерини II щодо населення Слобідської України. Висвітлено, як саме відбувалась на її території ліквідація полково-сотенного устрою і створювалась регіональна губернія. Відображено процес подальших адміністративних реформуваль при поступовому скасуванні автономних засад в управлінні краю. Охарактеризовано перетворення багатотисячного стану вільних козаків у залежних від можновладців «військових обивателів», а селян — у кріпаків. Звернено увагу на фізичне винищення значної частини жителів Слобожанщини в ході війн і локальних збройних конфліктів, які вела Росія в 60-х–90-х роках XVIII ст.

Ключові слова: Слобідська Україна, Катерина II, антиукраїнська імперська політика, царський уряд, станові групи, козацтво, кріпацтво.

З а твердженням І. Срезневського, «перші роки царювання імператриці Катерини II можна назвати, стосовно управління справами Слобідської України, продовженням панування імператриці Єлизавети: «Велика бажала залишити на час край цей в його попередньому становищі, діяти при його перетворенні поступово, і турбувалась тільки про дарування добробуту народу, наскільки можливим воно було... при його громадському облаштуванні»¹.

Проте, як відомо з історичних джерел, її «поступове дарування добробуту народу» менше ніж за три роки призвело до повної ліквідації в регіоні козацького самоврядування, перетворення слобідських полків на регулярні підрозділи царської армії, позбавлення привілеїв військового стану та перетворення його представників на звичайних «обивателів», підготовлення ґрунту для встановлення кріпосного права, заміни національного полково-сотенного устрою на імперський губернський.

---

¹ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1839. — С. 78.

У зв'язку з цим на початку 60-х років особливо актуальним залишались питання про чисельність козаків, їхніх «своєків» і підпомічників, стан матеріального забезпечення². Тоді ж побачило світ урядове розпорядження Харківській полковій канцелярії зібрати й надати відомості стосовно всіх осіб шляхетського походження з документальними доказами (тобто королівськими чи царськими жалуваними грамотами). Чиновники канцелярії розіслали копії розпорядження по всіх сотнях, із наказом переписати всіх місцевих «благородних» осіб (1762)³. Однак попри те, що в краї мешкали такі знатні родини старшин, як Квітки, Донцови, Шидловські, Ковалевські, сотники сповістили: в їхніх «степях» відповідних документальних свідчень про шляхетство не виявлено⁴.

Слід звернути увагу на те, що відразу зі вступом на трон Катерина ІІ взялася за «наведення порядків» по всій Слобожанщині, яка залишалася найменш законодавчо захищеним та структурованим в національному відношенні регіоном. Адже на його території не існувало централізованого представництва українського керівництва на чолі з гетьманом (як на Лівобережжі) чи кошовим отаманом (як на Запорожжі). З розрізненим полковим управлінням, часто поглиненим місцевими чварами, доносами, амбітними претензіями козацьких проводирів, не так уже і складно було підкорити імператриці слобідське населення за допомогою своїх довірених осіб, зокрема, воєвод, генералів-управителів, численних чиновників-бюрократів.

Формальний привід для втручання у внутрішні справи знайшовся доволі швидко. Вже наприкінці 1762 р., у відповідь на донос сотника Острогозького полку Прокопа Каневецького, який звинуватив очільників слобідських полків князя Кантемира, Івана Тевяшова та деяких інших місцевих можновладців у розорені жителів й фізичній розправі над козаками й військовими обивателями, за вказівкою імператриці розпочалося слідство. На його проведення Сенат наступного року призначив секунд-майора Є. Щербініна. Незважаючи на саботажні дії старшин у ході розслідування, їхнє небажання виявляти зловживання, спеціальній комісії вдалося встановити факти розкрадання великих сум казенних грошей, утисків козацтва, котрі призводили до його масового чисельного скорочення, причому в усіх полках.

² ЦДІАК України. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 595. — Арк. 1–90.

³ Там само. — Спр. 594. — Арк. 1–91.

⁴ *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьяго полка (1761–1765 гг.) С приложением карты слободских полков. По архивным материалам. — Харьков, 1837. — С. 37.

Крім того, в «іменному» указі від 11 березня 1763 р. Катерина II доручила Щербініну з'ясувати, чому в Білгородській, Воронежській «и в прочих близъ тех губерний местах, великороссийских и казачьих землях» живуть цілими слободами українці, які не сплачують жодних податків. А тому безапеляційно наказала тих людей, «переписав всех, положить в оклад», а вразі виявлення козаків і підпомічників, таких також приписати до податного населення⁵.

Того ж таки року було здійснено ще кілька слідств і заходів щодо збору інформації стосовно українців, які мешкали на Землях Війська Донського, складені персональні списки таких осіб — сотні «вільних черкас»⁶. У результаті з'явилась «Відомість поручика Батюшкова» 1763 р.⁷

Водночас розпочали «справу» про надання свідчень у Військову колегію стосовно скупівлі місцевими старшинами земель у козаків⁸, а також почали уточнювати, яким чином збираються податки з козацьких «своєк» і підпомічників⁹.

Численні порушення в означених сферах спонукали чиновників Губернської канцелярії звернутися до Сенату з клопотанням, чи не буде потреби там «взять предосторожность о учинении казакам, подпомощникам и собственникам в продаже казачьих земель, из которых они службу отправляют, запрещенія не только посторонним, но и между собою друг другу и старшинам, как то и по Уложению 16 главы 50 пункту казакам земель своих продавать запрещено, дабы те слободские полки чрез разныя обывательския перепродажи земель в посторонния руки, не доведены были со временем большею частию в помещицкое же владение, от чего неминуемо и казачей службы жителям должно будет уменьшаться, а оставшим излишняя тягость»¹⁰.

Отже, на вищому рівні ставилось питання про заборону продажу земель козаків у будь-які «чужі руки», збереження їхніх прав завдяки відбування військової служби. Проте в реаліях тогочасного життя такі спроби слід розглядати лише як благі наміри.

Сенатський же указ від 18 вересня 1763 р. офіційно заборонив Війська Донського старшинам і простим жителям приймати в своє «під-

---

⁵ Марта 11, 1763 г. Именной, данный лейб-гвардии секунд маюру Щербинину. — О переписи и положении в оклад черкас, живущих на великороссийских и казачьих землях // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 11773. — С. 173–174.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 1; Спр. 42. — Арк. 1–30.

⁷ Там само. — Спр. 43. — Арк. 1–269.

⁸ Там само. — Ф. 1725. — Оп. 1. — Спр. 521. — Арк. 1–251.

⁹ Там само. — Ф. 1782. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1–8.

¹⁰ Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непродаже казакам земель своих, с которых они службу отправляют // ПСЗРИ. — Т. XVI. — № 11926. — С. 376–377.

данство» біглих слобідських козаків, підпомічників і «своjakів», бо тим стає «жить легко и никаких поборов и тягостей не бывает»¹¹.

В тому ж таки році імперський уряд вирішив помітно збільшити грошові податки для окремих груп населення. Зокрема, з підпомічників замість попередніх 18 коп. планувалося брати по 40 коп., а з володільницьких посполитих — замість 21 коп. також по 40 коп. з душі. А весь збір мав досягати близько 50 тис. руб. Приблизно таку ж щорічну платню у військовий час було покладено генерал-фельдмаршалу, графу П. Салтикову¹². З попередньо виявлених вільних «черкас» у Білгородській і Воронежській губерніях, а також на території Війська Донського указом від 16 грудня 1763 р. наказано збирати грошового окладу по 70 коп. щорічно. Причому такий податок передбачалось покласти на козаків, їхніх «своjakів» і підпомічників¹³. Протягом усього цього періоду реформувань продовжувала свою роботу комісія на чолі з Щербініним і вже наприкінці 1764 р. доповіла чинам Сенату про невтішні результати перевірки. Виявлені нею «неудобства и беспорядки» полягали ось у чому. По-перше, утримання козаків, покладене на їхніх «своjakів» і підпомічників, часто не виконується повністю через зубожіння чи змушений продаж (захоплення можновладцями) угідь останніх. А тому нерідко кількість допоміжного персоналу зменшується ледь не наполовину. Підпомічники та «своjакі» не лише «облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость». По-друге, ніколи точно не можна визначити обсяг необхідної «допомоги» козакам. По-третє, існують і такі вояки, які «или небрежением, или мотовством своим умышленно потеряв, или инако утрата данья им вещи, требуют других, коих, складчики их, не смотря ни на что, давать им принуждены». По-четверте, немає чіткого розпорядження про утримання козацьких коней тощо. Тому-то Сенат і запропонував ряд заходів, котрі нібито мали б поліпшити становище жителів Слобожанщини. Проте насправді вийшло зовсім інакше. Згідно «исчислению» майора Щербініна, планувалось:

1. 154808 душ «воjakів», підпомічників і підсуєдків щорічно збирати в казну по 95 коп. з кожної особи чоловічої статі;

---

¹¹ Сентября 18, 1763 г. Сенатский. — О непринимании Войска Донского старшинам и казакам в поданство свое беглых из слободских полков казаков, подпомощников и свойственников // Там же. — № 11928. — С. 377–378.

¹² Ноября 20, 1763 г. Сенатский. — Об отправлении суммы, собираемой в слободских полках на содержание слободского гусарского полка, прямо в Главный комисариат // Там же. — № 11976. — С. 435–436.

¹³ Декабря 16, 1763 г. Сенатский. — О ежегодном сборе с вольных черкас семигри-венного оклада и о недержании сих денег в расходе без особенного указа // Там же. — № 11995. — С. 471–472.

2. підданих «черкас» у кількості 328814 душ, що мешкали в слобідських полках, по 60 коп.;

3. українських переселенців у Війську Донському (20422 душі) — по 70 коп.;

4. обивателів-слободян, котрі знаходились у списках «своєків» і підпомічників (22329 душ) з правом торгувати вином — по 85 коп.¹⁴

Підсумовуючи здійснений аналіз суспільно-політичної ситуації на Слобожанщині, царські сенатори зазначили: «Как сия, почти общая в том народе, перемена, сколько бы она собою справедлива или полезна ни была (?), как разным иногда, по новости своей, развратным понятиям несмысленным или привычкою в прежних неустройствах закоснелым людям повод подать может: то не нужно быть кажется, по величайшем подтверждении новых сих учреждений, издать в народе о существе надобности и пользе оных особый указ или Манифест». А далі: «Под сим подписано собственною е. и. в. рукою: Заготовить Манифест к подписанию.

Резолюция. Быть по сему»¹⁵.

Важливо також зазначити, що 1764 р. Бригадна канцелярія слобідських полків, за вказівкою вищих державних інстанцій, здійснювала уточнення встановлених кордонів між «Великоросією» та «Малоросією», Слобожанщиною, Річчю Посполитою, Ліфляндією та Естлендією. Відповідне розпорядження видала, зокрема, Білгородська губернська канцелярія¹⁶. Наступного року уряд приділив значну увагу розмежуванню Слобідсько-Української, Білгородської та Новоросійської губерній, наказав зробити опис населених пунктів¹⁷.

У результаті проведеного слідства і встановлення правопорушень комісією Є. Щербініна, на основі наданих нею матеріалів Сенату, Катерина II 28 липня 1765 р. видала знаковий маніфест стосовно «реорганізації» слобідського полкового устрою. Показово, що він мав назву «Об учреждении в слободских полках *приличнаго гражданского устройства...*». Щоправда, йому передував сенатський указ від 28 лютого 1765 р. щодо заснування Комісії з метою переформування Слобожан-

¹⁴ Декабря 16, 1764 г. Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховскаго, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева. — Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких войск // Там же. — № 12293. — С. 1003–1007.

¹⁵ Там же. — С. 1007.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1817. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 335–338.

¹⁷ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1; Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 1–47.

щини в «особливу» губернію¹⁸. Безпосередньо в маніфесті імператрицею наголошувалось: «Промышляя во всех случаях о пользе государственной, и полное находя удовольствие наше в благоденствии подданных, не могли мы *между прочим* оставить без примечания и слободские полки». А конкретно йшлося про безлад, що існував у місцевому правлінні, «тягостном содержании и **безполезности тамошней козачей службы**», доводилася доцільність заміни останньої на корисну для держави регулярну армійську службу. Натомість слободяни мали отримувати чини і платню згідно з російськими «стандартами»¹⁹.

В адміністративно-територіальному відношенні у Харкові засновувалась Губернська канцелярія, а в Охтирці, Сумах, Острозьку й Ізюмі — провінційні канцелярії. В Петербурзі для такого «реформування» призначили особливу військову комісію, котра мала функціонувати при Військовій колегії. А в межах регіону почала діяти «Експедиція запровадження слобідських полків», під керівництвом того ж таки Є. Щербініна²⁰.

В результаті козацькі підрозділи замінили п'ятьма гусарськими полками, склад яких становили військові обивателі (головним чином колишні козацькі підсусідки та підпомічники), частково панські піддані та діти старшин. Такі імперські нововведення більшість населення сприйняла відверто вороже, справедливо вбачаючи в цьому обмеження своїх прав і привілеїв, перетворення себе на заручників чужого їм правління. Особисто Є. Щербінін зазначив, що новопризначених гусар не лише урядники, а й їхні родичі витісняли із спільного володіння землею та різними угіддями. Таке ж ставлення поширювалось на гусарських дружин і дітей²¹. Коли ж гусари не витримували всіляких тягот служби та тікали, то їх ловили і силоміць, після побиття батогами, повертали до армії. Або замість утікачів до служби примушували їхніх найближчих родичів (дорослих чоловіків), навіть сторонніх осіб — односельців, перетворюючи на заручників, аж поки збігли гусари не повертались.

Незважаючи на постійні запевнення імперського уряду про рівні права та можливості росіян і українців у службі в царській армії, в тогочасних реаліях все виглядало дещо інакше. Про це, зокрема, свідчить

---

¹⁸ Февреля 28, 1765 г. Сенатский, в следствие височайше утвержденного доклада 1764, декабря 16. — Об учреждении Комиссии для преобразования слободских полков в особливую губернию // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVII. — № 12442. — С. 74–75.

¹⁹ Июля 28, 1765 г. Манифест. — Об учреждении в Слободских полках приличного гражданского устройства, и о местопребывании канцелярий губернской и провинциальной // Там же. — № 12440. — С. 194–195.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 35.

²¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 86, 87.

певна дискримінація старшин при отриманні військових чинів. Наприклад, слобідський полковник, перейшовши на гусарську службу, став підполковником, а на цивільну — надворним радником; полкові обозний перетворювався на прем'єр-майора, суддя — секунд-майора, осавул — ротмістра, хорунжий — поручика. І це лише за тих обставин, коли вони вже брали до того участь у бойових діях, а якщо ні, то всі отримували ще на один ранг нижче. Водночас не можна було прирівняти повноту влади кожного з них у полку до їхнього статусу і прерогатив в регулярній армії.

До того ж Катерина II, вірна своїм принципам знищувати все те, що в народі нагадувало б про гетьмана, кошових чи взагалі козаків, прагнула витравити ці слова навіть з лексики українців. А тому наказала: «Полковья слободския местечки, которя донине назывались козачьими, а жителей козаками, подпомощниками и подсоседками и козачьими собственниками, в разсуждении, что уже ныне козачьа служба переформирована на другое регулярное основание, по чему и *казацьяго названія быть неприлично*, те селения отныне именовать государственными войсковыми слободами, и онным управляемым быть атаманам и десятникам; для лучшаго ж и порядочного оных во всем содержания, росписать их губернатору, по приличности, в введение комиссаров»²².

Досить ретельно правила життя населення в новоствореній Слобідській губернії були виписані в інструкції очільникам місцевих канцелярій. Так, пункти 1-3 підтверджували попередню процедуру й обсяги стягнення податків, визначали розмір штрафу за приховування від ревізорів підданих душ. Пункт 4 зафіксував переіменування «слобідських» поселень на «військові», означив функції комісарів і їхню підпорядкованість Губернській канцелярії. В пунктах 7 і 8 йдеться про діяльність словісних судів, штрафи і покарання порушникам норм поведінки. Особливу увагу приділено хабарникам і заміні покарань на грошовий еквівалент, коли «сверх удовольствия обиженных, полагають, и то смотря по вине, от полтины и до трех рублей, а не более; и те штрафныя деньги собирая, записывать в особливья приходныя шнуровыя книги...». Пункти 10–16 передбачали більш суворіший контроль за перерозподілом землі між обивателями.

Проте, щоб там не було в «іменних» і сенатських указах, розпорядженнях губернатора і інших чиновників, реформи 1764–1765 рр. жителі Слобожанщини, починаючи від рядового козака й закінчуючи пол-

---

²² Примечание к манифесту // ПСЗРИ. — Т. XVII. — С. 195. Про схоже див.: Мая 20, 1765 г. Высочайшая резолюция на доклад сенаторов князя Шаховского, Панина и Олсуфьева. — Об устройстве новоучрежденной Слободской Губернии // Там же. — № 12397. — С. 134.

ковником, сприйняли вкрай негативно — як зневагу царського уряду до своїх прав і вольностей «стародавніх».

Слід вважати, що від середини 60-х років, унаслідок руйнівних для національного устрою реформвань, Слобожанщина почала розвиватися в загальному напрямі імперської політики, лише з деякими, незначними, особливостями місцевого рівня.

Так, 1766 р. Слобідсько-Українська губерньська канцелярія в черговий раз узялась уточнювати розмежування з Новоросійською, Білгородською та Катеринославською провінціями²³. А сенатський указ від 1 березня 1766 р. передбачав з наступного року врегулювання збору податків з циган, запобігаючи при цьому будь-яких порушень, та поступового перетворення їх самих на землеробів, тобто на осілих мешканців. Зокрема, в указі констатувалось, що окремі місцевості вже наповнені циганами, «которые хотя и на откупу состоят, но сей малой доход в казну не может сравниться с тою пользою, которая бы приходит могла от сего народа, ежели бы он собран был в одно место, и приучен к земледелию; а ежели еще в разсуждение принять обыкновенные от них обманы в простом народе, от которых сии бродящие по свету люди питаются, тоих и за вредных обществу почитать надлежит...». Саме через це Катерина ІІ наказала Є. Щербініну «собрать знатнейших циган, и стараться уговаривать их, чтоб они собрали подписки со всех других и подали челобитную, дабы им особливые земли определены были, а при том обнадежить е. и. в. милостию и снисхождением, которыми е. и. в. их, яко новопоселенцов, пожаловать изволит и землями плодородными от которых не с великим трудом будут они довольное иметь пропитание...»²⁴.

Отже, цим указом царський уряд через усілякі обіцянки планував прикріпити до землі селян у Слобідсько-Українській і навколишніх їй губерніях. Проте з того на практиці нічого не вийшло. Бо, зокрема, в Білгородській губернії з усіх переписаних 4441 душі виявили бажання «к неподвижному на землях поселенію» тільки 11 чоловік. Всі ж інші хотіли, як і раніше, сплачувати щорічний податок у розмірі 70 коп. з ревізької душі і залишатися вільними людьми²⁵.

Того ж року було переглянуто питання стосовно оподаткування українців, що мешкали на казенних вільних землях поблизу Слобідсько-Української губернії, а саме: в Саратові. Цим опікувалась Губерньська канцелярія. Сенатський указ від 22 травня наказував її керівництву «с

²³ ЦДІАК України. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 83. — Арк. 1–80.

²⁴ Марта 1, 1766 г. Сенатский. — О положении с 1767 года всех живущих в Слободско-Украинской и прочих губерниях циган в семигривенный оклад // ПСЗРИ. — Т. XVII. — 12587. — С. 597–603.

²⁵ Там же.

нынешняго 1766 года со всех находящихся в ведомстве ея черкас ново-положенный оклад собирать» за два рази: в січні та вересні, щорічно з хати по 50 коп.; за кожного вола — по 10 коп., коня — по 20 коп., 10 вуликів бджіл — по 1 руб.²⁶

1767 р., вочевидь, з цією ж метою, Острозька провінційна канцелярія збирала відомості про українських обивателів, котрі проживали у «великоруських» повітах, але були приписані до Слобідсько-Української губернії²⁷.

Таким чином, на середину 60-х років XVIII ст. група військових обивателів майже вдвічі виявилась меншою за залежних від окремих панів посполитих. Як засвідчили документальні матеріали, серед останніх, крім подушного, була поширена дводенна відробіткова рента на тиждень. Тобто Катерина II і її уряд ледь не зрівняли в правах значну частину колишніх козаків з підданими можновладців. У цій становій колотнечі помітно виграли лише старшини (починаючи з сотників), бо незабаром, у 1785 р., їх прирівняно в статусі до російських дворян. Хоча і цей процес розтягся в часі на декілька років. Принаймні «Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року» наявність такого стану ще не зафіксував²⁸.

Без перебільшення можна твердити, що реформи Катерини II і її уряду, що проводились у середині 60-х років XVIII ст. нібито «совокупно с общею и собственно пользою народа», збурили суспільство Слобожанщини, адже мало хто з місцевих жителів повірив у добрі наміри «московитих панів». Насамперед просте населення вкрай негативно сприйняло скасування козацької служби та давніх «старочеркасских обыкlostей». Водночас старшину позбавили її попередніх прерогатив управління та політичного впливу.

Проте протести в народі визрівали спонтанно і, як правило, не набували гострого збройного протистояння. Так, коли 21 грудня 1765 р. мешканцям Ізюму зачитали указ про перетворення козаків на військових обивателів і обкладання їх щорічним податком у 95 коп. з душі, то вони відмовились від постійної сплати такого окладу (а погоджувались на нього лише одноразово) й не обрали «розкладчиків» для такої справи. Жителі с. Андріївка та містечка Соколов взагалі відмовились виконувати

---

²⁶ Мая 22, 1766 г. Сенатский. — О присылке ведомостей из городов в Слободскую Украинскую губернскую Канцелярию о числе душ, и о собирании Саратовской Воеводской канцелярии положенных на всех, в Саратове находящихся черкас сборов // Там же. — № 12657. — С. 703–706.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1807. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 9–10.

²⁸ Топографічний опис Харківського намісництва 1787 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 119–130.

розпорядження уряду. Така форма непокори набула широкого поширення протягом 1766 р.²⁹

Однак у середині 60-х років слободяни вже не наважувались відмежовувати себе від «московитих» і заявляти, що вони не є «великоросами», як це робили ще в першій половині століття. Окремі ж старшини, побоюючись репресій з боку вищої влади, закликали до згоди та одностайності. А тому поодинокі представники козацької верхівки наважувались лише поширювати листи-заклики відповідного змісту. Коли ж із старшинського кола посланець поїхав до Петербургу з наміром подати до Сенату петицію протестного змісту, то уряд розпочав слідство, і в результаті найактивніших опозиціонерів заарештували як політичних злочинців. Зокрема, одного з них — ізюмського полковника Федора Краснокутського позбавили чину і заслали до Казані. Деяких інших супротивників царської волі жорстоко покарали батогами перед народним зібранням на площі в Ізюмі³⁰. Крім того, військові обивателі неприязно ставились до земляків, які потрапляли в гусари, звинувачуючи їх у зраді козацьких інтересів і підтримці «нових» порядків³¹.

Всі ці опозиційні народні прояви значною мірою спонукали Катерину ІІ піти на ще один демократичний захід — спробу реформування Російської імперії на деяких засадах західноєвропейської просвітницької ідеології. З цією метою в кінці 60-х років запланувалось грандіозне скликання виборних депутатів від усіх станів (за винятком володільницьких селян) для діяльності в спеціальній Комісії укладання нового «уложення», інакше кажучи — проведення кодифікації всього законодавства держави. Адже більшість за давнини нормативних актів царя Олексія Михайловича, що продовжували діяти ще й на той період, потребували заміни. Стосувалось це в першу чергу тих українських регіонів, де активно ліквідувався козацький самоустрій, остаточно нищилась автономія. Діяльність Комісії, за задумом імператриці, мала зміцнити її авторитет і позиції в Україні. Процесом виборчої кампанії зобов'язали опікуватися президента Другої Малоросійської колегії П. Рум'янцева, згідно маніфесту від 14 грудня 1766 р.³² Саме йому Катерина ІІ в секретній інструкції наказала протидіяти гуртуванню загальноукраїнської опозиції. А перед Є. Щербініним —

---

²⁹ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 430.

³⁰ *Теличенко И.* Протест слободской старшины и козаков против реформы 1765 г. // Киевская старина. — К., 1888. — Т. XX. — № 1–3. — С. 245–260.

³¹ Там же. — С. 270.

³² Декабря 14, 1766 г. Именной, данный Сенату. — Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения нового Уложения, и о выборе в оную депутатов // ПСЗРИ. — Т. XVII. — № 12801. — С. 1092.

новим губернатором Слобідської України — поставила завдання робити все від нього залежне, щоб у наказах депутатів не знайшли відображення протести і невдоволення колишніх козаків, перетворених на військових обивателів.

Офіційно свою роботу Комісія розпочала 30 липня 1767 р. у Москві, де було представлено 20* депутатів від Слобожанщини. Вибори депутатів пройшли неоднозначно, бо на місцях значна частина виборців не з'явилась. Неузгодженими виявились і накази до репрезантів, адже занадто різноманітними були потреби окремих станів. Наприклад, від військових обивателів місцями відверто прозвучали заклики проти скасування традиційної козаччини, за відміну нововстановленого податку: «хто поклав цей оклад, нехай пропаде»³³. Такі випадки Є. Щербінін поцінував як протести проти цариці.

За правління Катерини II проявилось особливе тяжіння козацької старшини до отримання статусу дворянства. При цьому претенденти посилалися на приклади в політиці Петра I. Так, у «наказі» острозьких депутатів 1767 р. зазначено: «А понеже... император Петр Великий изволил закон положить, что все произшедшие в обер офицеры и их дети суть дворяне и надлежит им дать патенты н дворянство, *рабски просим* совершить наше благополучие всемилоостивейшим пожалованием дворянського достоинства с наименованием потомственно нынешних старшин и таких подпрапорных, кои деды служили в старшинських чинах, шляхтичами Слободской губернии». Схожі прохання висловили сумські, ізюмські та харківські старшини³⁴.

У рік початку діяльності Комісії в усіх 5-ти слобідських провінціях проживало 298 родин козацької старшини — в перспективі потенційних дворян і поміщиків, серед них 257 вважались власниками селян. Водночас існувало 32 російських і 29 іноземних дворянських родин³⁵.

Доволі типовими в цьому контексті стали історії Д. Астреліна, О. Білоконева, І. та Д. Буткових, М. Косенкова, І. Соколова, котрі спочатку були козаками, потім посіли старшинські посади, а в 80-х роках перетворились на дворян³⁶.

---

* За іншими даними — 15.

³³ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 113, 114.

³⁴ Сборник РИО. — Т. 68. — С. 280, 299–300, 309–310.

³⁵ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харковской и от части Курской и Воронежской губерний). — Харьков, 1886. — С. 328–341.

³⁶ Материалы для истории Воронежской и соседних губерний. — Вып. XVI. — С. 1860–1867.

Поземельні й суспільні перетворення кінця 60–90-х років

1766 р. вища влада Російської імперії видала спеціальну інструкцію слобідським канцеляріям і конторам щодо генерального межування всіх земель регіону. В першу чергу це стосувалося загального обчислення володінь, а, зокрема, військових обивателів. Із повсюдного обрахування виключалися купці та міщани, які не мали землі, а жили за рахунок торгівлі чи промислів. У зв'язку з поставленими завданнями 1769 р. була заснована спеціальна межова контора, котра зобов'язувалась до виявлення вільних або незаконно привласнених казенних земель. Розмежування передбачало означення кожного індивідуального наділу чи заїмки, набутих законним шляхом і закріплених офіційно поземельними актами (купівля–продаж, успадкування тощо) та указами (пожалування). Для полегшення справи землевласникам дозволили «за доброю угодою» (без втручання суду) оформити міжсусідські межі своїх угідь. На допомогу таким у Харкові й відкрили профільну контору, яка мала «гасити» всі гострі суперечки. Коли ж проблема не вирішувалась без конфлікту, тоді відбувалося вимірювання ділянок і, в разі невідповідності їхніх розмірів офіційним актам, надлишок землі відбирався.

Прикметно, що 1769 р. в Охтирці угіддя громади військових обивателів обмірювано загальною, а інших городян осібно. В місті проживало близько 5 тис. ревізьких душ, покладених за останньою ревізією в подушний оклад, на них припадало 21,3 тис. десятин. Отже, на кожную душу виходило в середньому лише 4 десятини, в той час як раніше по 40 десятин. 5/6 населення становили військові обивателі, а 1/6 — представники інших станів. Військові чини, нижчі священнослужителі, канцеляристи, колишні козацькі сотники та судді володіли в середньому від 20 до 30 десятин. Одним з найбільших землевласників тут значився Троїцький монастир — понад 100 десятин. Спільної «вигонної» території визначено 2,8 тис. десятин. Приклади добровільного («полюбовного») розмежування громадських земель продемонстрували жителі Мерехви (1777) і Краснопілля (1781)³⁷.

Водночас Комісія зі складання Генерального опису Лівобережної України займалась виявленням уродженців слобідських полків на території колишньої Гетьманщини (1768)³⁸. Тоді ж у Слобожанщині набули поширення укази Сенату, рапорти та відомості місцевих установ про з'ясування кількості тамтешніх мешканців³⁹.

³⁷ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 153.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3238. — Арк. 1–2.

³⁹ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 521. — Арк. 1–29.

1770 р. 300 родин слободян із землевласників і ремісників переселили в Тагонріг. Тоді ж царський уряд спромігся домовитись про «дружні» стосунки з буджацькими й еджанськими татарами, поліпшення торговельних відносин з ними. Незабаром значна кількість їхнього представництва, загітованого всілякими обіцянками, перебралась в Острозьку провінцію, зайняла вільні землі й присягнула на вірність Росії. Тим не менш продовжувались розробляти упереджувальні заходи проти нападів вороже налаштованих кримців.

На початку 70-х років цікавим моментом у політиці вищої влади в імперії стало намагання «приписати» (прикріпити) до солеварних заводів не лише професійно підготовлених у цій галузі робітників, а й їхніх дітей і свояків⁴⁰. На практиці таке явище означало відхід певної кількості жителів від землеробства та формування значної групи предпролетарів.

1772 р. у черговий раз було порушено питання про заборону втеч у підросійській Україні, насамперед це стосувалося Запорозжя та Слобожанщини⁴¹. Водночас уточнювались межі Білгородської та Слобідсько-Української губерній⁴².

На той час маємо такі дані щодо людності: старшин і їхніх дружин у Ізюмській провінції значилось 2853 особи, Охтирській — 1872, Сумській — 1743, Харківській — 1401, Острогозькій — 2763 особи, а всього — 10632. Представників духовенства в п'яти провінціях нараховувалось 8687 осіб обох статей.

Рапорт острогозького воєводи 1777 р. у підвладній йому провінції зафіксував наявність 56963 військових обивателів, 36352 володільницьких підданих і 480 циган, а всього 93195 особи⁴³.

Ретельно свідчення про кількість жителів і населених пунктів збирались Слобідсько-Українською губернською канцелярією в 1778–1780 рр. у зв'язку з відкриттям Харківського намісництва⁴⁴. 26 вересня — 30 жовтня 1780 р. навіть велась спеціальна справа про встановлення його «кордонів»⁴⁵.

Харківське намісництво створено згідно царського указу від 25 квітня, а офіційно відкрито 29 вересня 1780 р. замість Ізюмської, Охтирської,

---

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1805. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 98–157; Спр. 66. — Арк. 266–267.

⁴¹ Там само. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 186. — Арк. 1–2.

⁴² Там само. — Оп. 3. — Спр. 13980. — Арк. 1.

⁴³ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 1653. — Арк. 10.

⁴⁴ Там само. — Спр. 1814. — Арк. 1–147.

⁴⁵ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 631. — Арк. 1.

Сумської та Харківської провінцій Слобідсько-Української губернії⁴⁶. До нього також увійшли невелика частина Білгородської та окремі території Азовської губерній. В людському еквіваленті це вимірювалося у 73 тис. душ з Білгородської губернії та до 200 душ з Азовської⁴⁷. При цьому затвердили і чітко визначений штат адміністративно-територіальної одиниці⁴⁸. Намісництво поділили на 15 округів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригалівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотмизький і Чугуївський. Адміністративним центром призначено м. Харків. Дві відомості 1786 р. зафіксували в слобідських округах наявність 184624 казенних поселенців, 194689 поміщицьких підданих, 9327 купців, міщан і цеховиків⁴⁹, а також значну кількість циган, яких зарахували до державних селян⁵⁰. За даними «Топографічного опису Харківського намісництва...» 1788 р., на його території існувало 15 міст і 1177 інших поселень з населенням 796808 осіб (без дворянського стану). Володільницьких посполитих налічувалось 401778 осіб (або 50,6%), військових обивателів — 271752 особи (або 34,3%). Як бачимо, ледь не в півтора рази змінилось співвідношення останніх — якщо раніше домінували військові обивателі, то відтепер — поземельно чи особисто залежні поселенці. Межі Харківського намісництва джерело позначило так: «...В длину, в географическом разуме, с востока на запад, от границы в Волчанском округе, с Воронежским наместничеством до границы ж в Недригайловском округе с Черниговским наместничеством, на 290 верст; а в ширину, в общем же разумении с севера на юг, от границы в Белопольском округе с Курским наместничеством до границы ж в Изюмском уезде с Екатеринославским наместничеством на 350 верст. Во всем Харьковском наместничестве по справке с межевыми книгами полагается примерно удобной и неудобной земли 2951619 десятин, 186 саж. Из сего числа полагается примерно ж неудобной земли, т. е. под реками, озерами, болотами, песками, большими и проселочными дорогами 143293 десятины, 163 саж. За тем остается удобной земли 2808326 десятин, 23 сажени»⁵¹.

⁴⁶ Топографічний опис Харківського намісництва... — С. 25; Апреля 25, 1780 г. Именной, данный Сенату. — Об учреждении Харьковской губернии и о составлении оной из 15 уездов // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 15004. — С. 931–932.

⁴⁷ ПСЗРИ. — Т. XX. — № 15004. — С. 932.

⁴⁸ Апреля 25, 1780 г. — Высочайше утвержденный штат Харьковской губернии // Там же. — № 15005. — С. 932.

⁴⁹ ЦДАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 634.

⁵⁰ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 63. — Т. 2. — Арк. 237–242.

⁵¹ Топографічний опис Харківського намісництва... — С. 25, 55.

Цікаво зазначити, як «Топографічний опис Харківського намісництва» характеризував власне місцеве населення, його ставлення до влади. «Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, — йдеться в ньому, — питає внутринні чувства каким-то услаждением; дух любочестия, превратясь в наследное качество жителей, предупреждает рабския низриновения и поползновения; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго соревонования препинает стези деспотизма и монополии»⁵².

Отже, слободяни в своїй основній масі помітно різнилися від російського суспільства, де близько півтора століття вже панував «дух» не європейських цінностей, а рабства (кріпосництва), деспотії та низькопоклонства.

1780 р. спеціально уточнювались межі між Харківським і Курським намісництвами, Воронежською губернію⁵³. Окремо з'ясовувались питання про населені пункти та кількість мешканців, які входили в округах до повітових судів⁵⁴. Водночас розписувались нові штати установ на території колишньої Слобідсько-Української губернії⁵⁵. Кількість мешканців Харківського намісництва уточнювалась і в наступні кілька років, зокрема, 1782⁵⁶.

В результаті проведення фактично антинародної внутрішньої (ліквідація національної автономії та козацького самоврядування, поступове масове покріпачення селян, зростання непомірного оподаткування) й зовнішньої (періодичне ведення війн і постійне утримання потужних збройних сил за рахунок простого люду) політики наприкінці 70-х — на початку 80-х років у межах Слобожанщини, Лівобережжя та Запорожжя спостерігалася руйнація дрібних господарств, а подекуди й великих. Одним з головних чинників цього процесу стали численні втечі поселитих і рядових вояків царської армії. Причому втечі ширились не лише на регіональному рівні, а й спрямовувались за кордони Російської імперії. Негаразди, викликані цим у країні, змусили Катерину II видати два спеціальні маніфести від 5 травня 1779 р. і від 27 квітня 1780 р., де аналізувались причини такого стану (щоправда, у прихований спосіб) та робилась спроба повернення всіх втеклих за кордон військових нижчих

---

⁵² Там само. — С. 36.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 705. — Арк. 1; Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 146. — Арк. 1–42.

⁵⁴ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 1. — Спр. 2281. — Арк. 1–71.

⁵⁵ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 646. — Арк. 1.

⁵⁶ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1–7.

чинів, селян й інших осіб⁵⁷. Власне, появу другого маніфесту зумовило ігнорування втікачами за кордон попереднього указу, через глибоку недовіру до урядових обіцянок щодо можливого поліпшення їхніх умов життя та праці в разі повернення на колишні місця. Імператриця обіцяла дарувати «всемиловейшее прощение всем отлучившимся из отечества, жилищ и команд воинским нижним чинам, крестьянам и всякаго звания обывателям» і водночас гарантувала безпечне повернення «на спокойное пребывание». Катерина II намагалася переконати «бегством укrywших», що все вона робить лише на основі свого людинолюбства та милосердя, а тому закликала їх повернутись «на путь истинный, для них собственно выгодный и полезный».

Усім, хто протягом року від появи маніфесту повернеться, обіцялось насамперед прощення за здійснену втечу та інші злочини, крім вбивств, а також висловлювалось сподівання, «что каждый из них впредь верностию, честным и незазорным поведением и радением в звании и упражнении своем потщится загладить вины свои»⁵⁸.

До категорії винних долучили представників військових нижчих чинів регулярних і нерегулярних підрозділів царської армії, всіх біглих селян казенного відомства та поміщицьких, а «равным образом принадлежащих к бывшему Запорожскому войску и малороссийских посполитых людей». Цією справою на практиці мали опікуватись найближчі до правопорушників військові начальники, «прикордонні» генерал-губернатори, губернатори та деякі інші керівники, яким наказувалось приймати всіх, хто повернувся з усією «кротостию и снисхождением, не допуская никого делать им малейшия притеснения или изъязания...». Щоб заманити назад у Російську імперію «ушедших» запорозьких козаків, різних осіб із Слобожанщини та Лівобережжя, їм пропонували на вибір службу в армії чи заняття землеробством на плодючих територіях Новоросійської та Азовської губерній, «при всех к пропитанию и продаже избытков своих достаточных способах, легкости и безопасности».

Крім того, всім «выходящим» надавалось право записуватись до жителів міст у «звании и упражнении, им пристойныя». Вони звільнились на шість пільгових років від сплати податків і тільки «по прошествии коих, каждый по состоянию подати и повинности нести с другими наряду обязан будет». Цікаво, що поміщицькі селяни у разі повернення могли

---

⁵⁷ Мая 5, 1780 г. Манифест. — О вызыве воинских нижних чинов, крестьян и посполитых людей, самовольно отлучившихся за границу // ПСЗРИ. — Т. XX. — № 14870. — С. 817–819; Апрель 27, 1780 г. Манифест. — О продолжении срока явки в Россию всем отлучившимся за границу воинским нижним чинам, крестьянам и прочим, еще на один год // Там же. — № 15006. — С. 932–933.

⁵⁸ Там же. — № 15006. — С. 932.

обирати: або йти до своїх попередніх господарів, або переселитись деінде чи поступити на військову службу⁵⁹.

Як відомо, більша частина обіцянок імператриці не виконувалась.

1783 р. Харківська палата кримінального та цивільного суду провела слідство щодо кількості землі, а на ній селян у поміщицьких маєтках⁶⁰. Тоді ж Харківське намісницьке правління розробило інструкцію з виборів сільських засідателів і міщанських суддів⁶¹.

Слід зазначити деяку специфіку розвитку приміської земельної власності в останній чверті XVIII ст. Адже в міру зростання кількості міст і містечок і водночас розширення їхньої території відбувався й перерозподіл земельної власності як у самих населених пунктах, так і навколо них. У процесі формування міських станів, зокрема, купецтва та міщанства, колишні землероби — селяни й військові обивателі, переселяючись у міста, хотіли вони того чи ні, поступово втрачали свої ділянки. Міська влада «нарізала» їм землі з фондів приміських вигонів, пустошів тощо, причому не завжди кращої якості.

За таких обставин воронезький і харківський губернатор (з 1782 р.), автор цікавої оповіді «Обряд при Височайшому шествії імператриці Катерини II через Харківське намісництво» В. Чертков видав розпорядження: «намісницьке правління, щоб залишити таких осіб у міських станах, повинно зберігати їхні старозаїмочні права»⁶².

Зумовлювало значні складнощі в суспільному житті бажання євреїв записуватись у різні міські стани, як це, наприклад, мало місце в Харкові 1784 р. Нерідко влада прагнула переселити їх деінде, скажімо, в новостворену Новоросійську губернію⁶³.

Того ж року проводився додатковий перепис населення, уточнювались дані людності, яка не потрапила в Хрущовську ревізію 1732 р.⁶⁴

Специфічною рисою в становій політиці царського уряду стосовно купецтва було те, що в межах регіону його функції покладались здебільшого на представників з Росії. Протягом усього XVIII ст. торгівлею займались в основному особисто вільні групи населення — козаки та міщани, багато брало в ній участь і селян. Саме з них на законодавчому рівні наприкінці століття почала формуватися місцева група неогоціантів. Навіть в одному з найбільших міст регіону — Харкові, населеному «малоросійским вольным народом», в 1767 р. гільдійного купецтва

⁵⁹ Там же. — С. 933.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1945. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 1.

⁶¹ Там само. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 547. — Арк. 32–45.

⁶² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 153, 154.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 82. — Арк. 474.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1904. — Оп. 1. — Спр. 313. — Арк. 1.

«против великороссийских городов» не існувало⁶⁵. Тоді ж у Сумах торгували головно тамтешні військові обивателі⁶⁶. На своєрідність статусу і професійної діяльності купців Слобідської України на початку 80-х років звернув увагу В. Зуєв, який зазначив, що кожний з них водночас є «і обиватель, и пахарь, и купец, и садовник, и службу опправляющий житель»⁶⁷. Навіть на межі XVIII і XIX ст. ситуація в цьому аспекті мало змінилася на краще, хоча деякі слободяни й почали за прикладом росіян записуватись у гільдії⁶⁸.

Про процес формування купецтва та його статки у 80-х роках маємо такі дані. В 1783 р. виявили бажання записатись у гільдії та міщанство 2757 поселян. Зокрема, в Харкові прагнули потрапити в купецтво 32 особи, а в міщанство — 434; в Богодухові відповідно — 34 і 641 особа; Лебедині — 10 і 188; Ізюмі — 5 і 121; Валках — 6 і 112; Охтирці — 12 і 51 особа і т. д.

Про бажаних змінити свій соціальний статус генерал-губернатор В. Чертков доповів Катерині ІІ. При цьому він висловив думку, що позитивне вирішення питання, по-перше, поповнить населення міст матеріально спроможними особами; по-друге, сприятиме активізації економіки на місцях; по-третє, збільшить надходження до державної казни через доотримання податків з торгівлі й наявних капіталів у купців⁶⁹. З усього видно, що імператриця пристала на таку пропозицію, адже 21 квітня 1785 р. побачила світ «Жалувана грамота містам», яка чітко визначила станові групи у великих населених пунктах і їхнє правове становище, надала значні пільги купцям і промисловцям⁷⁰.

Як бачимо, переважна більшість хотіла набути статус міщанина, а не купця. Це можна пояснити кількома причинами: по-перше, недостатньою наявністю капіталу; по-друге, родом занять, адже не всі професійно займалися торгівлею; по-третє, особистими мотивами (сімейний стан, бажання постійно проживати в певному місті, тощо).

---

⁶⁵ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и от части Курской и Воронежской губерний / Изд. Д.И. Багалея. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 212.

⁶⁶ Там же. — С. 227.

⁶⁷ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. — СПб., 1787. — С. 196–197.

⁶⁸ Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Приложение к Харьковскому календарю на 1889 г. — С. 14.

⁶⁹ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слободжанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 364.

⁷⁰ 21 апреля 1785 г. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 16187. — С. 358–384.

1785 р. у межах Харківського намісництва виявилось 468 купців, які оголосили про наявну в них суму капіталу в 113072 руб.⁷¹ Оголошений капітал передбачав сплату податку в розмірі 1% від загальної суми кожної конкретної особи. Тому купці нерідко приховували реальні цифри наявних у них коштів.

Очевидно, слід більш детально зауважити про причини появи та зміст двох жалуваних грамот від 21 квітня 1785 р. «На права, вольности и преимуществва благородного российского дворянства» та «На права и выгоды городам Российской империи», котрі помітно вплинули на весь подальший суспільно-політичний розвиток України. Конкретно перша з них не лише підтвердила основні положення маніфесту 18 лютого 1762 р. про дарування вольності та свободи дворянству Росії (поки що це не стосувалося України), але значною мірою примножила пільги елітного стану. Оприлюднюючи цю грамоту, Катерина II не безпідставно розраховувала на консолідацію дворянства та його підтримку в умовах кризи натурального господарства. До складу панівного стану було включено, крім росіян, прибалтійських баронів, польських шляхтичів, козацьких старшин України, Дону та ін. Проте всю перевагу в статусі, через великі заслуги, імператриця надавала росіянам: «...В истинной славе и величестве империи вкушаем плоды и познаем следствия действия нам подвластного, послушного, храброго, неустрашимого, предприимчивого и сильного российского народа, когда верою к богу, верностию к престолу он управляем, когда труд и любовь к отечеству соединенными силами стремятся преимущественно к об щему благу и когда в военном и гражданском деле примером преводителей поощрены подчененные на деяния, хвалу, честь и славу за собою влекущая»⁷².

В грамоті принциповим положенням стало те, що дворянського «достоїнства» ніхто не може позбавити, крім випадків скоєння злочину (порушення присяги, державна зрада, розбій, крадіжка «всякого роду», неправдиві вчинки і т. ін.). При цьому, навіть коли жінка-дворянка виходила заміж за недворянина, вона не позбавлялася свого статусу, але він не переходив на чоловіка і дітей. Цьому в документі присвячено цілий перший розділ — «А. О личных преимуществах дворян».

У той час, коли залежний селянин міг лише користуватися своїми ділянкою чи угіддями (водними, лісними і т. ін.), то дворянин мав право власності «не только на поверхности земли, каждому из них принадлежащей, но и в недрах той земли и в водах, ему принадлежащих, на все

⁷¹ Новые материалы для истории Слободской Украины. — Т. 3 // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1893. — Т. 5. — С. 265.

⁷² Апреля 21, 1785 г. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства // ПСЗРИ. — Т. XXII. — № 16187. — С. 344–358.

сокровенныя минералы и произростания и на все из того делаемяя металы в полной силе и разуме...» (пункт 33). А також «благородным» підтверджувалось беззаперечне право на ліси (пункт 34). На дворян поширювалась особлива юрисдикція (пункти 41–44, 58), чому присвячено розділ «Б. О собрании дворян, установлении общества дворянского в губернии и о выгодах дворянского общества». Розділ «Г. Доказательства дворянства» якраз і виявився «ущербленим» для багатьох слобідських претендентів на його здобуття (пункт 92).

Говорячи про долучення українців до стану дворян, можна припустити, що значну роль у цьому аспекті відіграв граф і сенатор, син гетьмана К. Розумовського — Олексій Кирилович (1748–1822). Адже саме він, поряд з графами Бестужевим, Воронцовим, Чернишовим, Орловим і князями Шаховським, Паніним і Волконським, працював у Комісії з розгляду прав дворянства⁷³. За наказом Катерини ІІ члени експертного зібрання мали виробити конкретні положення з метою виправлення й уточнення всього попереднього законодавства щодо статусу дворянства.

Друга грамота з'явилась у зв'язку з тим, що «тягле городове» населення, а також гільдійське купецтво потребували закріплення за ними різних прав і прерогатив, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю в торгівлі й промисловості. Оприлюднення обох грамот одночасно засвідчило наявність в імперії нових буржуазних явищ і потреб суспільства.

Жалувана грамота містам мала на меті сформувати чітку станову структуру городян, а також ствердити вже давно застарілу цехову організацію ремісників, яка, безперечно, гальмувала розвиток більш прогресивних форм виробництва — мануфактур і фабрик. До того ж вона помітно звузила, а то й скасувала самоуправління в багатьох містах України, залишила значну частину городян у нерівноправному становищі. Зокрема, обмежила функції міської думи та магістрату, залишивши за ними лише право збору та розподілу податків, контролю за виконанням державних повинностей, нагляду за благоустроєм. Реальна ж влада у місті зосереджувалась у руках городничого та чиновників управи благочиння. Створивши певні привілеї в галузях торгівлі й промисловості, грамота, тим не менш, не торкнулася проблем розкріпачення.

Особливо важливим у законодавчому акті, на наш погляд, є пункт 77 розділу «Г. Доказательства состояния городских обывателей», де за всіма аспектами і багато в чому по-новому прописано статус «справжніх» жителів міст. «Городовыми обывателями, — йдеться в документі, —

---

⁷³ Яблочков М. История дворянского сословия в России. — СПб., 1879. — С. 511; Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. — Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — М., 1987. — С. 54.

разумеются все те, кои в том городе или старожилы, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или землю имеют, или в гильдии, или в цех записаны, или службу городскую отправляли, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу и тягость. Доказательства же состояния многочисленны суть и более зависят от праводушнаго разсмотрения и непристраснаго испытания, нежели от предписаний: различные законом дозволенные способы к пропитанию и умноженню имущества сами собою указуют путь, и правосудие не дозволяет исключить единого доказательства состояния, как тут, где слово закона доказательство опровергает...».

Безпосередньо поширюючись на Лівобережну та Слобідську Україну, жалувана грамота затвердила за містами герби, де вже часто домінувала імперська символіка. Керувати ними мала «общая градская дума». Визначались права на забудови великих населених пунктів. Магістратам заборонялось призначати нові, несанкціоновані, податки. До городян не записували селян, навіть тоді, коли ті мешкали в місті, мали тут власні будинки, займалися торгівлею чи промислами.

Особисті користи жителів були ретельно прописані в розділі «Д. О личных выгодах городских обывателей, среднего рода людей или мещан вообще», який складався з 12 пунктів (під загальною нумерацією 80–91). Спеціально купецтву, точніше — їхнім гільдіям трьох ступенів — відведено чотири розділи, пункти 92–119. Особливо детально розписано статус і структуру цехів і ремісників.

1787 р. відбулась чергова ревізія військових однодвірських і поміщицьких поселень в округах із з'ясуванням у них кількості мешканців⁷⁴. Знову ж таки уряд неухильно турбувався про належну сплату податків і неуклінне виконання державних повинностей.

Помітні політико-адміністративні зміни сталися в рік смерті Катерини II і початку правління Павля I. Ще за життя імператриці Харківське намісницьке правління перепорядкувало козацькі полкові канцелярії в земельних питаннях нижньому земському суду та справнику (1796)⁷⁵.

Нині, поцінуючи діяння Павля I, лише можна уявити, наскільки нелюбов сина до матері була великою. Катерина II померла 6 (17) листопада, а вже наступного місяця Павло I почав руйнувати все створене нею. Зокрема, згідно указу від 12 грудня 1796 р., замість Харківського намісництва відновлено Слобідсько-Українську губернію⁷⁶. До її складу ввійшли повіти колишньої Острогозької та частини Ізюмської провінцій,

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 1027. — Арк. 213–233.

⁷⁵ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 2.

⁷⁶ Декабря 12, 1796 г. Именной, данный Сенату. — О новом разделении государства на губернии // ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXIV. — № 17634. — С. 229–230.

що були 1780 р. приєднанні до Воронежського намісництва (Біловодський, Богучарський, Лівенський, Колитвянський, Куп'янський, Острогозький), а також створено Старобільський повіт. Однак вже після смерті Павла І всі названі повіти, крім Куп'янського, знову включено до Воронежської губернії (1802).

1797 р. проводилось навіть спеціальне слідство («дело») щодо поселень, котрі були відчужені від колишньої Слобідсько-Української губернії й долучені до Курської губернії⁷⁷.

Отже, протягом 30-х — 90-х років XVIII ст. імперський уряд фактично знищив полково-сотенний устрій і козацьке самоуправління та території Слобідської України. Більшість регіональних установ замінено на загальнодержавні, підпорядкованні головним чином російському чиновництву. Багатотисячне, колись вільне козацтво перетворено на вояків регулярної царської армії або ж військових обивателів. Порівняно незалежне слобідське селянство в XVII — першій половині XVIII ст. перетворено на кріпаків (1783). Оподаткування основної частини населення (крім дворян) збільшено в кілька разів, з поступовим домінуванням грошових зборів.

References

1. Al'bovskij E. (1837). *Istoriya Xar'kovskogo slobodskogo kazach'yago polka (1761–1765 gg.) S prilozheniem karty slobodskix polkov. Po arxivnym materialam.* Xar'kov. [in Russian].
2. Bahalij D.I. (1990). *Istoriia Slobids'koi Ukrainy.* Kharkiv. [in Ukrainian].
3. *Materialy dlya istorii Voronezhskoj i sosednix gubernij.* (Vyp. XVI). [in Russian].
4. *Materialy dlya istorii kolonizacii i byta stepnoj okrainy Moskovskogo gosudarstva (Xarkovskoj i ot chasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij).* (1886) Xar'kov. [in Russian].
5. *Materialy dlya istorii kolonizacii i byta Xar'kovskoj i ot chasti Kurskoj i Voronezhkoj gubernij* (1890) (Vol. 2). Xar'kov. [in Russian].
6. *Novye materialy dlya istorii Slobodskoj Ukrainy.* (1893) (Vol. 3). In *Sbornik Xar'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva.* (Vol. 5). Xar'kov. [in Russian].
7. *Opisanie Slobodsko-Ukrainskoj gubernii 1802 g.* In *Prilozhenie k Xar'kovskomu kalendaryu na 1889 g.* [in Russian].
8. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* (1830). (Vol. XVI, № 11773). Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. *Puteshestvennye zapiski Vasiliya Zueva ot S. Peterburga do Xersona v 1781 i 1782 gg.* (1787). Sankt-Peterburg. [in Russian].

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 608. — Арк. 1–9.

10. Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekav: V 9-ti t. (1987). In *Zakonodatel'stvo perioda rascveta absolyutizma*. (Vol. 5). Moskva. [in Russian].
11. Slyusarskij A.G. (1964). *Social'no-e'konomicheskoe razvitie Slobozhanshiny XVII-XVIII vekov*. Xar'kov. [in Russian].
12. Sreznevskij I. (1839). *Istoricheskoe obozrenie grazhdans'kogo ustroeniya Slobodskoj Ukrainy, so vremeni eya zaseleniya do preobrazovaniya v Xar'kovskuyu guberniyu*. Xar'kov. [in Russian].
13. Telichenko I. (1888). *Protest slobodskoj starshiny i kozakov protiv reformy 1765 g.* (Vol. XX, № 1–3). Kyiv: Kievskaya starina. [in Ukrainian].
14. Topohrafichnyj opys Kharkivs'koho namisnytstva z istorychnoiu pered-movoiu (1991). In *Opysy Kharkivs'koho namisnytstva kintsia KhVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Yablochkov M. (1879) *Ystoryia dvorians'koho soslovyia v Rossyy*. — Sankt-Peterburg [in Russian].

Oleksandr Hurzhij

CATHERINE II POLICY CONCERNING SLOBODA UKRAINE

The article describes the imperial anti-Ukrainian policy of Katheryna II in the Sloboda Ukraine population. It is shown how the liquidation of the regimental-hundreds system was carried out on its territory and how the regional province was created. The process of further administrative reforms with a gradual abolition of autonomous principles in the management of the region is illustrated. The transformation of the many thousands of free Cossacks into dependents from the powers of "military inhabitants", and peasants — in serfs is characterized. The attention was focused on the physical extermination of a significant part of the residents of Slobozhanshchina during the Russian wars and local armed conflicts in the 60's and 90's of the XVIII century.

Keywords: *Sloboda Ukraine, Katheryna II, anti-Ukrainian imperial policy, tsarist government, class groups, Cossacks, serfdom.*